

«КОЛЯДУВАННЯ В КИЇВІ ТА ВИСТАВА “ЦАРЯ ІРОДА” В КІНЦІ ХІХ СТ.» (з рукописної спадщини Олександра Іванова— письменника і фольклориста)

Валентина Новійчук

УДК 394.2+398.332.4(477-25)“18”

Публікація нарисів Олександра Іванова «Колядування в Києві та вистава “Царя Ірода” в кінці ХІХ ст.» розкриває малодосліджені сторінки міського народного побуту на межі століть (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Заслужує на увагу постать записувача «Колядування...» — Олександра Васильовича Іванова (1884—1958). Український письменник, перекладач, дослідник літератури своєю працею допомагав глибше та краще осмислити й зберегти досвід і надбання традиційної народної культури. У публікації представлені оригінальні тексти, якими «славили» Варвару та Миколая; а також текст вистави «Цар Ірод», що передавався усно від покоління до покоління. Докладно описано психологічні й технологічні моменти підготовки та проведення дійства: створення костюмів, виготовлення масок, «звізди», панцирів, шабель та іншого реквізиту, а також орієнтація на певні статево-вікові параметри учасників видовища.

Ключові слова: Різдво, Різдвяна зірка, св. Варвара, св. Миколай, колядування, вистава, Цар Ірод.

The publication of the Olexandr Ivanov's essay «The Christmas Carols in Kyiv and “King Herodus” Performance at the End of the 19th Century» exposes the insufficiently explored sides of urban people's everyday life at the boundary of the 19th–20th centuries. A figure of Olexandr Ivanov, a collector of the «Christmas Carols...» is worth of notice. He is the Ukrainian writer, translator and literature critic who helped us with all of his work to better comprehend and preserve the experience and achievements of the traditional folk culture. Submitted in the present article are the original texts with which they «praised» St. Barbara and St. Nickolas and also the «King Herodus» libretto which had been passed orally from one generation to another. The essay describes in detail the psychological and technological features of preparing and conducting of the performance: designing of costumes, making of masks, a Star, an armour, the sabres and other essential elements, as well as an adherence to the particular gender and age parameters of the performers.

Keywords: Christmas, Christmas Star, St. Barbara, St. Nickolas, Christmas carols, performance, King Herodus.

З утворенням у листопаді 1918 року Всеукраїнської Академії наук вперше дослідження історії України, української літератури й українського мистецтва посіло одне із провідних місць і стало пріоритетним напрямом розвитку української гуманітарної науки. Головну увагу було присвячено всьому, що складало концепт «українознавство». Неабияке значення в розвії української етнографічної науки в 20-х роках ХХ ст. мала робота Етнографічної комісії ВУАН і розгорнута при ній діяльність Історично-філологічного відділу з його секціями, комісіями, кабінетами, товариствами та великою кількістю кореспондентів-дописувачів по всій Україні. Значну науково-дослідницьку роботу проводили кафедри історії, мови й літератури та їхні секції в найбільших містах України. Крім того, ціла когорта окремих дослідників, студентська та шкільна молодь, викладачі вищих і середніх шкіл провінційних міст, таких як Житомир, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Вінниця та багато інших, перебували в постійному і безпосередньому контакті з відповідною комісією чи кабінетом ВУАН, надсилаючи їм свої розвідки, етнографічні та фольклорні матеріали. До інтенсивної народознавчої праці активно долучалася провінційна інтелігенція, яка своєю подвижницькою працею допомагала ґрунтовніше й глибше осмислити досвід і надбання минувшини. «Кореспондентська мережа Етнографічної Комісії ВУАН об'єднувала наприкінці 20-х років 1200 кореспондентів-дописувачів. Пізніше число краєзнавців, що підтримували зв'язок з Комісією збільшилося до 4000 чоловік. Лише у 1926 році Комісія розповсюдила серед зби-

рачів понад 6000 примірників різноманітних програм та методичних інструкцій. В результаті збирацько-пошукової роботи кореспондентів до архіву Комісії надійшов унікальний джерельний матеріал кількістю 50 000 архівних аркушів»¹.

До цієї багаточисельної плеяди дослідників-аматорів належав й Олександр Васильович Іванов (1884–1958) — український письменник, перекладач, дослідник літератури, який зробив помітний внесок в українську народознавчу науку. Докладних біографічних відомостей про О. Іванова у нас, на жаль, немає. Відомо, що науковець свого часу приятелював з родиною Лесі Українки, зокрема з Оленою Пчілкою. З його листування з Етнографічною комісією ВУАН² довідуємося про те, що у 1927–1929 роках він був завідувачем семирічної трудшколи у м. Могилеві-Подільському. О. Іванов плідно співпрацював з Етнографічною комісією, до якої надіслав чимало матеріалів, серед яких:

1) замовляння, звичаї, весілля, пісні декласованих елементів, записані на Поділлі (1924–1930) [НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 1, од. зб. 404, 187 арк., рукопис];

2) «Звичаї подолян у першій половині ХІХ ст. Про народні звичаї, коляду і гаївку в Кам'янецькій та Проскурівській округах на Поділлі» (1928) [НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 33, од. зб. 7, 64 арк., рукопис];

3) «Колядування в Києві та вистава “Царя Ірода” в кінці ХІХ ст.» (1929) [НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 1, од. зб. 372, 28 арк.; ф. 33, од. зб. 7а, 28 арк., рукопис];

Розвідки і польові матеріали

4) «Причинки до пізнання весільної та похоронної обрядовості» (1930) [НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 1, од. зб. 297, 39 арк., рукопис];

5) «Селянські замовляння (“пристріт”, або “вроки”, і “переляк”))» (1930) [НАФРФ ІМФЕ. — Ф. 1, од. зб. 298, 19 арк., рукопис].

Увазі читачів пропонуємо нарис О. Іванова «Колядування в Києві та вистава “Царя Ірода” в кінці ХІХ ст.», що зберігається в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України [ф. 1, од. зб. 372]. Ідентичний текст «Колядування в Києві...» О. Іванов надіслав того ж 1929 року до етнографічного товариства у Києві [Там само. — Ф. 33, од. зб. 7а]. Перед текстом опису колядування та вистави в обох випадках вміщено лист, відповідно до Етнографічної комісії та Етнографічного Товариства в Києві, а також вступна частина під назвою «Замість передмови», де описано обставини, за яких відбувався запис. Вважаємо за доцільне до тексту «Колядування

в Києві...» подати ілюстрації «Різдвяної звізди», зроблені одним із кореспондентів-дописувачів Етнографічної комісії та Етнографічного товариства того часу Борисом Сікалом.

Матеріали подано зі збереженням лексики й орфографії оригіналу.

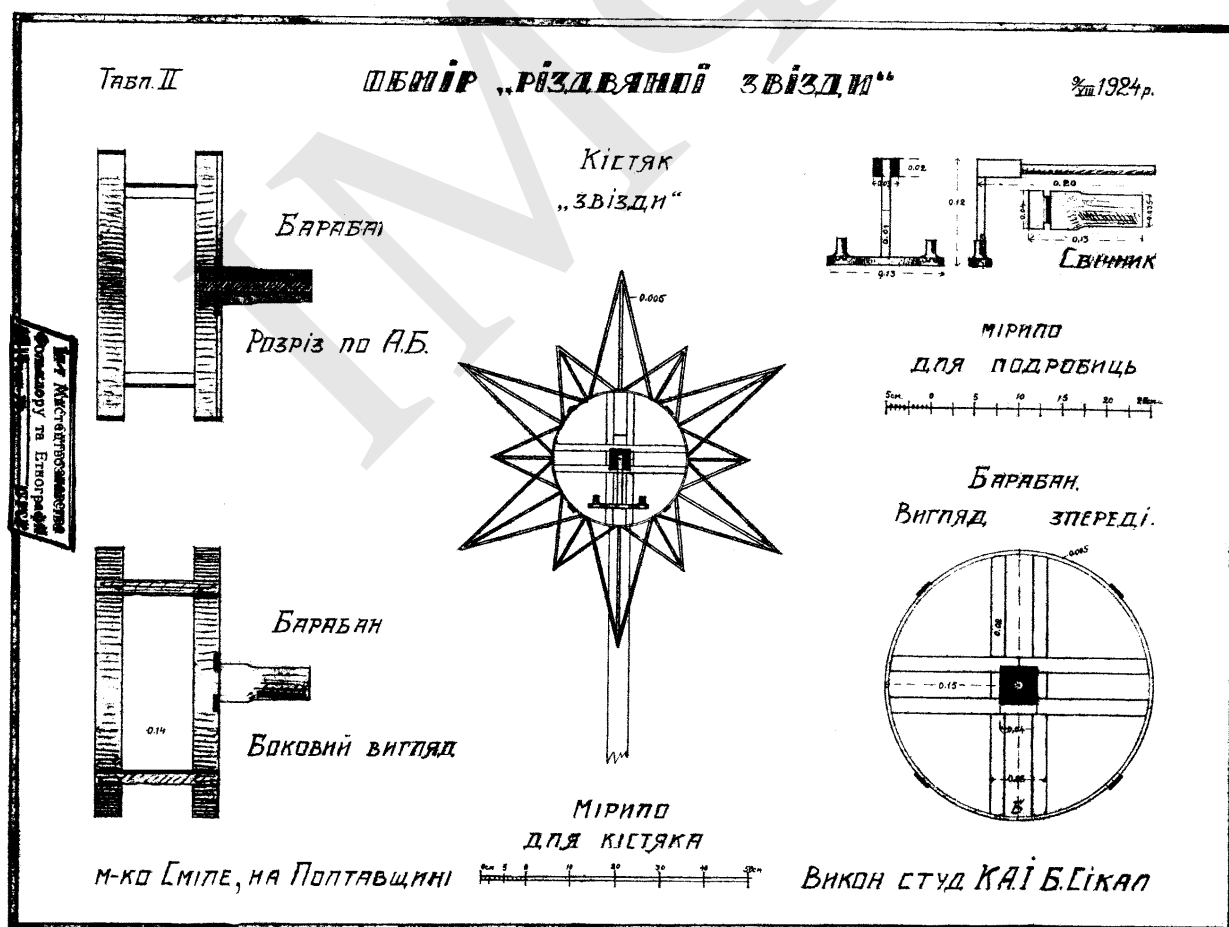
* * *

КОЛЯДУВАННЯ В КИЇВІ ТА ВИСТАВА «ЦАРЯ ІРОДА» В КІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

До Етнографічної Комісії Української Академії Наук

Замість передмови

Коли я мешкав у Києві і був хлопчиком, то підтримував зносини з хлопцями, які мешкали навколо, заходив до помешкань їх батьків, а тому все життя їх проходило на моїх очах. При мені готувалися, щоб славити, при мені робили репетиції «Царя Ірода», а тому все, що написано, я написав по власних спостереженнях.

Згодом, року 1913-го, я вирішив записати те, що колись було, бо довідався, що в Києві вже покинули виставляти «Царя Ірода». Записано було російською мовою, бо мав на меті надіслати нариса до «Исторического Вестника», але за браком вільного часу нарис так і лишився лежати поміж рукописами. Цього року навесні, будучи в Києві, я довідався від т. В. Білого, що Етнографічна Комісія УАН збирає матеріали про «Царя Ірода» та «Царя Максиміліана», згадав про свій нарис й вирішив надіслати його до Етнографічної Комісії УАН.

Добре, що раніше, року 1913-го, я записав, бо признаюсь по правді, якби тепер прийшлося записати, то не записав би й того, що записано, бо з роками забувається те, що здається ніколи не повинно було забутись.

Записано все у мене без змін, точнісінько так, як колись говорили. Що ж торкається до мелодій пісень, то на жаль я не вмію записати їх, а тому, коли буду в Києві, то проспівую їх

кому-небудь з робітників Кабінету Музичної Етнографії, аби записали їх на ноти.

Ол. Іванов
6/VII 1929 р.

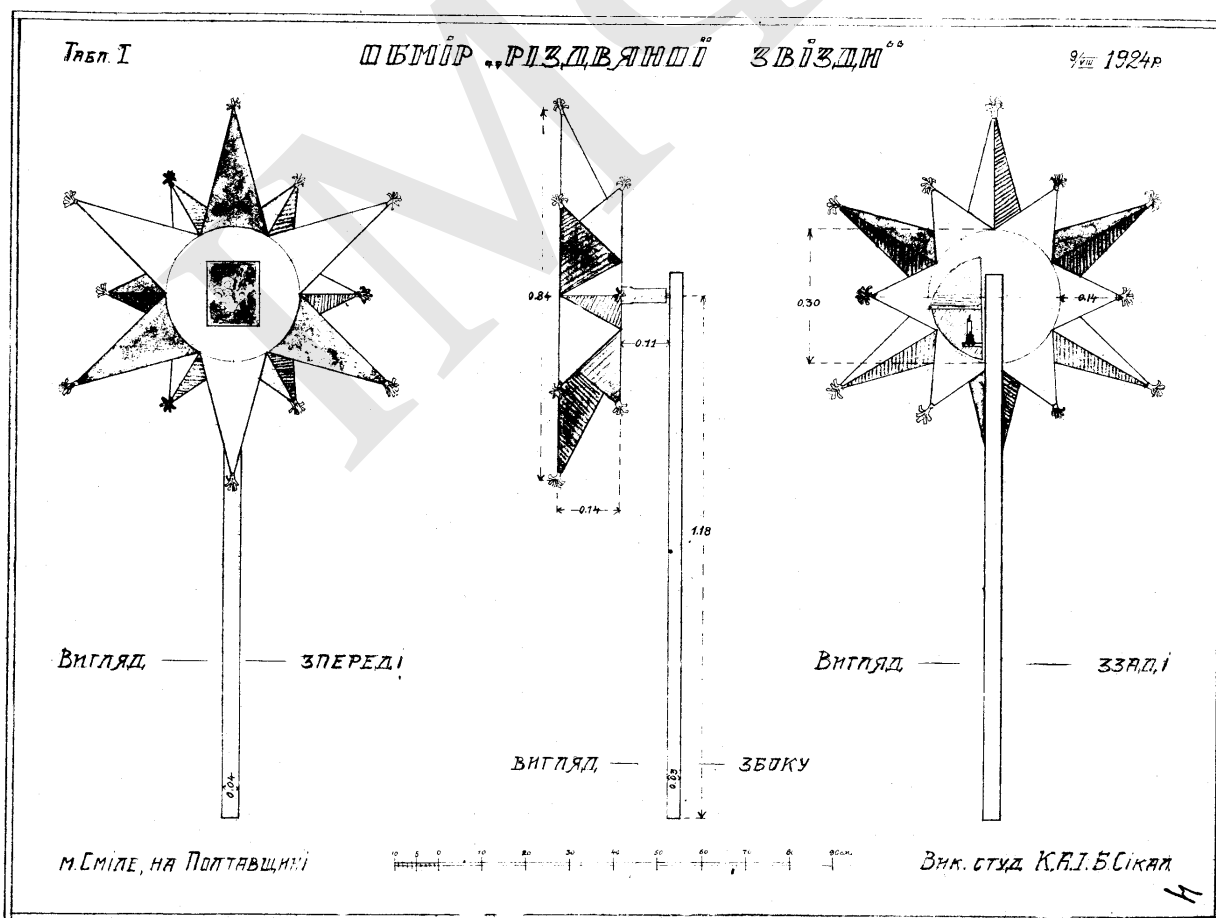
м. Могилів на Поділлі

Моя адреса: м. Могилів на Поділлі. Садова вул., ч. 16

Семирічна трудшкола, ч. 8

Завідувачеві Олександрові Васильовичу Іванову

Те, що я пишу, відбувалося 1890—1900 рр. у місті Києві, але на початку ХХ століття загинуло. Це колядування святих і вистава «Царя Ірода». Все це я спостерігав власними очима. Починалося це взимку, в грудні місяці. Колядували (по тодішній київській мові «славілі») Христа хлопчики, переважно діти бідних людей, але іноді до них приєднувалися й діти заможних батьків, навіть інтелігентних, яких захоплювала

Розвідки і польові матеріали

новина, і які бажали сами безпосередньо взяти участь у тому, що робилося. Часом діти інтелегентних батьків робили це так, що їх батьки й не знали, що роблять їх діти.

Раніш усього починали «славить» Варвару, напередодні її дня, себ-то 3-го грудня. Збиралися невеликим гуртком: два-три, рідко чотири хлопчики, обирали собі район (кілька найбільших вулиць з перевулками) і починали ходити по дворах, а там заходили до кожної квартири й питали: «Позвольте Варвару славить?»

Бувало й так, що з деяких квартир їх наганяли геть, а в інші запрошували до кімнат. Хлопчики входили до кімнати, ставали всі перед іконами або посередині кімнати так, щоб усі їх бачили й починали співати таку пісню:

Варвара прекрасна
Всьому світу ясна
Мучилася за Христа
За небесного творця.
А отець ейо не влюбил
І в темніцу посадил,
А с темніци взял за руку
Да повьол ейо на муку.
Слався, слався, Варвара,
Трі окошка создала
І трі ангела с небес
Держі, Варвара, свой крест!

Ким і коли складена оця пісня невідомо. Вона передавалася в спадщину від старших до молодших, які заучували її напам'ять, а разом з словами виучували також її мелодію. Після того, як проспівували цю пісню, один з хлопчиків з кращим голосом співав такі слова:

Бог Создатель всего света,
На котором ми живйом.
Хозяину многі лета
Многі лета пропойом.

Решта хором співали кілька раз «многая лета».

Коли хлопчики бачили, що хазяїн квартири одружений, то співали знову теж саме,

змінюючи слова третього рядка так: «Хозяюшке многі лета». Коли в кімнаті бачили дітей, то знову співали, змінюючи третій рядок так: «Іхнім деткам многі лета». Коли бачили, що у хазяїна сидять гості, то знову співали, змінюючи третій рядок: «Іхнім гостям многі лета» або «Всеї компанье многі лета».

Це робилося завжди для того, щоб, так сказати, виявити свою гречність, а головне одержати більше грошей. Платили за це різно. Іноді 2–3 копійки, частіше три копійки, п'ять копійок і рідко коли 10, 15, 20 копійок.

Бувало й так, що ті гості, що сиділи у хазяїна квартири, давали хлопчикам гроші від себе по кілька копійок.

Гроші брав один з хлопчиків, якого обирала решта перед тим, як іти «славить». Він носив назву «касіра».

Гроші рахували вже тоді, коли закінчували «славить», себто, коли обійшли весь район. Тоді «касір» виймав з кишені всі гроші, рахував їх з рештою й розподіляли нарівно, хоч іноді було таке, що той, хто заспівував «Бог Создатель» і мав кращий голос одержував трохи більше. Це залежало від попередньої умови.

Так само ходили «славить» і Миколая, напередодні його святкування 5-го грудня ввечері. Співали теж невідомо коли й ким складену пісню:

Ішьол Ніколай
Лужком-бережком.
Святий Ніколай
Лужком-бережком.
А навстречу ему
Да трі жідова,
Святий Ніколай
Да трі жідова.
Етї жіди
Мучілі Христа.
Святий Ніколай
Мучілі Христа.
Пошьол Ніколай
На Сіонску гору,
Святий Ніколай

На Сіонську гору.
 А на той горі
 Церковка стоїт.
 Святий Ніколай
 Церковка стоїт.
 А у той церкві
 Трі гроба стоять.
 Святий Ніколай
 Трі гроба стоять.
 А у першому гробі
 Сам Ісус Христос.
 Святий Ніколай
 Сам Ісус Христос.
 А у другому гробі
 Матері Божія.
 Святий Ніколай
 Матері Божія.
 А у третьому гробі
 Сам Ніколай.
 Святий Ніколай
 І сам Ніколай.

Після цього знову співали «Бог Создатель» так саме, як і на Варвару.

Находило Різдво. «Славить» Варвару й Миколая ходили хлопчики віком 9–14 років. Вони ж ходили «славить» і на Різдво 25, 26 і 27 грудня, співаючи тропарь Різдва: «Рождество твоє Христе, Боже наш», іноді (дуже рідко) кондак «Дева днесь», а після «Бог Создатель».

Але на Різдво, крім хлопчиків, ходили вже й хлопці віком 15–20 років, які, крім тропаря й «Бог Создатель», ще робили виставу «Царя Ірода».

«Царь Ірод» теж передавався з покоління до покоління усно, вивчався й виставлявся часто під керівництвом дорослих, які самі колись ходили й виставляли «Царя Ірода», а потім навчали цього молодших.

До «Царя Ірода» завжди завчасно готувалися.

Перш за все робилася «звізда» з різнокольорового паперу, який мастили маслом, або олією, щоб потім краще папер світився. Робили «звізду» на 5, 6, 7, ча-

сом і на 12 рогів. В середині «звізди» в колі наліплювали іконку Різдва з одного боку, а з другого робили двері, через які вкладали в середину «звізди» свічку. Роги «звізди» з'єднували ланцюгом, зробленим з різнокольорового паперу. Часом робили 2–3 ланцюги поміж рогами.

«Звізду» робили колективно, для чого складалися грошима, а іноді хто-небудь один робив «звізду» на свої кошти, але з умовою, що потім йому повернуть її вартість, коли будуть ділитися грішми.

Крім «звізди» робили ще «панцирі», себто кардонні або полотняні нагрудники, які обклеювали зверху золотим або срібним папером. Ці «панцирі» робилися для Ірода, його племенника й «воїнів» Ірода. Робили корону для Ірода, добували хрести й медалі або робили їх з кардону, добували справжні шаблі або робили самі з заліза у ковалів. Купували у крамарів на толкучці, на Подолі 2 пари еполет, офіцерські пояси, робили або купували залізну косу тощо. Кожний повинен був знати свою ролу й відповідно вдягнутися. Коли починалось Різдво, то йшли робити виставу, а до того кілька раз робили репетицію «Ірода». Кожний повинен був знати всі слова без помилок, бо суфльора не було. Обирали собі район і починали ходити по хатах і питати в кожній квартирі: «Позвольте царя-Ірода представлять?». Коли господарі квартири давали дозвіл, то входили до кімнати й, проспівавши тропарь Різдва, зразу починали виставу, а після неї вже співали «Бог создатель».

Одягнутий Ірод був так. На голові корона (часом, коли хлопці були бідні, то не робили корони, й на голові у Ірода нічого не було), на грудях «панцирь», на якому хрести й медалі. Ірод підперезаний офіцерським поясом. На плечах еполети з «висячками», себто генеральські або полковницькі (в рідких випадках одягали обер-офіцерські «без висячек»). Через плече висіла шабля. Племенник Ірода одягнутий був так. Корони на голові не було. На «панцире» менше хрестів і медалей. Епо-

Розвідки і польові матеріали

лети завжди обер-офіцерські «без висячек», підперезаний офіцерським поясом і мав через плече шаблю.

«Воїни» Ірода були одягнені так. Коли Ірод і племенник мали золоті «панцирі», то «воїни» мали срібні, а коли Ірод і племенник мали срібні, то «воїни» були без «панцирів», але обов'язково мали шаблі. Смерть одягнута була так: поверх одягу білий балахон або біле простирadlo. Обличчя або закрите білим, або в машкарі. В руках залізна коса.

Лікарь був у звичайній одязі в смішній машкарі або без неї. Машкари купувалися в перукарнях.

Решта були без машкар і в звичайній одязі.

Дійові були такі: Царь Ірод, Племенник царя Ірода, два воїни, Смерть, Гробокочач, Лікарь, юрба.

Вистава починалася так: із юрби хлопців виходив один, і зробивши поклін глядачам, а часом махнувши шаблюкою у себе над головою казав:

Царь Ірод.

Здравствуйте, почтеннейшие господа!

Вот явился царь-Ирод сюда.

Где не был, не бывал

Своего родного племянника в глаза не видал.

По боках царя-Ирода ставали два воїни, які виймали шаблі й тримали їх коло свого плеча.

Племенник (виступаючи з юрби).

Здесь, дядя, являюсь пред тобой.

Что хочешь сказать?

Или куда послать?

Все твое желание исполню.

Ірод (суворо).

Где был?

Племенник.

На Волге реченьке катался,

С разбойничками знался.

Ірод.

Срам, срам царскому сыну
На Волге реченьке кататься,
С разбойничками знаться.
Должен дома сидеть,
Царский трон глядеть.

Племенник.

Прости, дядя!

Ірод.

Спой мне мою любимую песню.

Племенник (співає).

Там, где море вечно плещет
На пустынные скалы,
Где луна теплее блещет
В сладкий час вечерней мглы *.
(Говорить).

Стой, дядя, тут, а я пойду за указом. (Виходить).

Ірод (стає на коліна й співає).

Слышу сдалека
Колокол звенит,
Время проходит
И смерть прибежит.

Воїни (співають).

Боги, вы, боги,
Помилуйте нас!

Смерть (іде).

Полно тебе, царь, царювать,
Пора тебя в сыру землю ховать.

Ірод (підводиться з колін і своєю шаблею вдаряє по косі, яку нахилила над ним смерть).

Прочь, старуха,
Прожорливое твое брюхо!
Как дам высоко
Рассыпешься в песок!

* Як ця поезія Ол. С. Пушкіна потрапила до «Царя Ірода» для мене нерозгадана загадка. Співали цю строфу часом з своїми варіантами. Замість «теплее» — «светлее», замість «сладкий час» — «поздний час» [прим. О. Іванова. — Ред.].

(Смерть уходить).

Ірод (стає на коліна й співає).

Слышу сдалека
Колокол звенит
Время проходит
И смерть прибежит.

Воїни (співають).

Боги, вы боги,
Помилуйте нас!

Смерть (іде).

Полно тебе царь, царювать,
Пора тебя в сыру землю ховать.

Ірод (підводиться з колін і своєю шаблею
вдаряє по косі, яку нахилила над ним смерть).

Прочь, старуха,
Прожорливое твое брюхо!
Как дам высоко
Рассыпешься в песок!
(Смерть уходить).

Ірод (стає на коліна й співає).

Слышу сдалека
Колокол звенит,
Время проходит
И смерть прибежит.

Воїни (співають).

Боги, вы боги,
Помилуйте нас!

Смерть (іде).

Полно тебе, царь, царювать,
Пора тебя в сыру землю ховать.

Ірод (підводиться з колін і своєю шаблею
вдаряє по косі, яку нахилила над ним смерть).

Прочь, старуха,
Прожорливое твое брюхо!
Как дам высоко
Рассыпешься в песок.

Смерть (грізно).

Я не старая старуха,
Не прожорливое брюхо
Я — мать твоя.

Ірод (стає на коліна).

Ах, мать моя родная!
Дай мне отсрочки
На три годочки!

Смерть.

Не дам.

Ірод.

Ну хоть на три дня.

Смерть.

Не дам.

Ірод.

Хоть на три часа.

Смерть.

Вот тебе острая коса!
(Вдаряє Ірода косою. Ірод падає. Смерть
уходить).

Племенник.

О Аллах! О Боже мой!
Что я вижу пред собой?
Лежит дядя мертвый мой.
Труп травой прикрыт.
Не с кем мне теперь ни пить, ни гулять,
По морям раз'езжать,
Заморские вина распивать.
(Павза).
Позвать гробокопателя.
(Гробокопач входит).
Убрать это мертвое тело,
Чтобы здесь не смердело,
Птицы не клевали,
Звери не терзали.
(З юрби виходять і несуть Ірода).

Лікарь (входить).

Вот явился доктор-лекарь
Из-под каменного моста аптекарь.

Розвідки і польові матеріали

Кишки вынимаю,
Печенки вставляю,
На тот свет по запискам отправляю.
Что у тебя болит?
(Звертається до племенника Ірода або до когось з юрби).

А.

Голова.

Лікарь.

Обрить ее до гола,
Кипятком опарить,
Четырехугольным поленом ударить, —
Будет здорова.
Что еще болит?

В.

Пузо.

Лікарь.

С'єшь двадцать четыре астраханских
арбуза, —
Будет здоровое пузо.
Что еще болит?

С.

Ноги.

Лікарь.

Отрубить их на пороге.
Козинные приставить,
Танцовать заставить.

Після цього, коли між хлопцями були такі, що вміли танцювати, то танцювали навприсядки, а коли не танцювали, то співали «Бог создатель» і на цьому вистава закінчувалась.

Бували й такі випадки, що до хлопців приєднувалися часом професійні злодії у

юрбу й доки хлопці співали й робили виставу, злодії крали все, що можливо. Переважно з комори всяку їжу або з передпокою одягу. Злодії нічим не ризикували, бо коли хто й помічав, що вкрали, то затримували хлопців, які «славлі» й передавали їх двірникові й поліцаям, а злодії були вже далеко. Через те хлопці не любили брати з собою злодіїв, але ті різними погрозами, що розіб'ють звізду й знищать увесь реквізит, примушували хлопців погодитися, особливо, коли злодії були старше віком і дужчі за хлопців. Коли ж хлопці були міцні, то злодії боялися їх зачипати, щоб не бути битими.

Щоб позбутися неприємностей, хлопці ходили по вулицях з «звіздою» так, щоб їх не помітили. Ніколи не запалювали на вулиці «звізди», а тільки тоді, коли входили у двір. Ховали на вулиці «звізду» в велику торбу або закривали пальтом. Для хлопців злодії були невігідні тим, що в квартирі, які раз обікрали, ніколи більше не пускали й таким робом хлопці не мали заробітку й примушені були йти часом у чужий район, де ходила інша компанія хлопців, яка вороже ставилася, коли «чужі» заходили до їх району. Наслідком були бійки, й дужча компанія була слабшу, розбивала «звізду», нищила реквізит, і побиті примушені були повертатися додому.

Цікаво ще зазначити ось що. Дівчата ніколи не ходили «славить» ні на Варвару, ні на Миколая, ні на Різдво. В «Царі Іроді» теж нема ні одної жіночої ролі. Навіть смерть одягала машкару чоловіка, а не жінки.

Ол. Іванов.

¹ Скрипник Г. Етнокультурне та державне відродження України і розгортання наукової діяльності установ УАН (20-ті роки ХХ ст.) // НТЕ. — 1998. — № 5, 6. — С. 20.

² Див.: Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. — Ф. 1, од. зб. 48, арк. 48–52 (далі — НАФРФ ІМФЕ).